

ALP ARSLAN ZAMANI
TÜRK EVİ

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin üçüncü sayısından ayrı basım

Ankara - 1971

- No: 2659

No: 2659

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *0159*

SINIFLAMA NO.

0159

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

ALP ARSLAN ZAMANI TÜRK EVİ*

MEHMET ALTAY KÖYMEN

T ü r k l e r'in kültür seviyelerini tayin etmemize imkân veren bir ölçü de yaşayışlarıdır. Bu yaşamayı,

1 — Barınma

2 — Aydınlanma

3 — Isınma

4 — Beslenme

5 — Giyim - kuşam olarak beş kısımda ele almak mümkündür. Biz burada önce T ü r k l e r'in barınma sistemlerini, yani yaşadıkları mekânı ele alacağız.

Bilindiği gibi, yerleşik T ü r k l e r, evlerde; göçebe T ü r k l e r ise, çadırlarda yaşıyorlardı.

I.

BARINMA

O zaman da aynı adı taşıyan evin inşası için, bugün de olduğu gibi, temel kazılıyordu¹. İnşaatta « k e r p i ç » veya tuğla kullanılıyordu². K e r p i ç, bugün de olduğu gibi, kalıplara³ dö-

*Bana İ r a n'da bilimsel araştırma yapma imkânını vererek yeni yayınları görmemi ve İranlı meslekdaşlarla tanışmamı sağlayan C E N T O'ya ve bilim dostu genel sekreteri T u r g u t M e n e m e n c i o ğ l u'na; değerli yayınlarından hediye etmek lûtfunda bulunan sayın Ş e r i f İ m a m î'ye ve N a t i l H a n l a r î'ye teşekkürler ederim.

¹ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n - i L ü g a t i't - T ü r k* (Terc. B e s i m A t a l a y), Ankara (1939), I, 48: «U l». K â ş g a r l ı M a h m u d ve Türk kültür âbidesi olan eseri hakkında toplu bilgi almak için şimdilik A h m e t C a f e r o ğ l u, *K â ş g a r l ı M a h m u d*, İstanbul, 1970.

² K â ş g a r l ı, *ayn. eser*, I, 373, 455. S e l ç u k l u l a r'dan önce ev tipleri ve ev inşa tekniği için bk. B. Ö g e l, *İ s l â m i y e t t e n Ö n c e T ü r k K ü l t ü r T a r i h i*, Ankara 1962, *İ n d e k s*: Ev, tuğla, kerpiç.

³ K â ş g a r l ı, *ayn. eser*, III, 119: «k e r p i ç k i p i».

külüp güneşte kurutuluyordu. Güneş yerine ateşte pişirilirse tuğla olurdu. Nitekim Türkler tuğlaya «*p i ş m i ş k e r p i ç*» (*p i ş i g k e r p i ç*) adını veriyorlardı⁴.

Ev inşasında kullanılan ikinci malzeme ağaçtır. Ağaca muhtelif şekiller veriliyor ve *k i r i ş*⁵, *d i r e k*⁶, o zaman da aynı adı taşıyan, *e ş i k*⁷, söve⁸ v.s. olarak kullanılıyordu. İki duvar veya iki direk arasına konulan ağaç parçasının özel bir adı vardı⁹. İnşa edilen ev, ya çatı¹⁰ veya dam¹¹ ile örtülüyordu. Bazı evler kemerliydi.¹² Selçuklu evleri arasında, *G a z n e* evleri gibi, 5-6 katlı olanların bulunması pek mümkündür¹³. Her normal ev gibi, Türk evinin de kapısı¹⁴, bacası, penceresi¹⁵ ve ocağı¹⁶ vardı. Göçebelik hayatı için taşınabilir ocak ta yapılıyordu¹⁷. Görünüşe göre, evde *s o f a*'nın büyük bir yeri vardı¹⁸. Zira, misafir odası, yatak odası

⁴ *A y n. e s e r*, I, 373; I, 455.

⁵ *A y n. e s e r*, III, 236 : «*s u n u*».

⁶ *A y n. e s e r*, I, 149 : «*O g u l m u k*».

⁷ *A y n. e s e r*, I, 152 : «*E ş i k l i k y ı g a ç*».

⁸ *A y n. e s e r*, III, 376 : «*k a p ı ğ y a n g a k ı*» = kapı yanağı.

⁹ *A y n. e s e r*, I, 109 : «*a r k u k*».

¹⁰ *A y n. e s e r*, I, 366; III, 332 : «*t a r u s*» ve «*t a r u s l a m a k*». Çatıya uzatılan direğe «*o k*» veya «*e v o k u*» deniyordu. Bk. *ayn. eser*, I, 37; II, 205 : «*e l i m ç a t ı y a d e ğ d i*».

¹¹ *A y n. e s e r*, III, 412 : «*ö r t m e n*». Damın yağmurdan oyulduğu (bk. *ayn. eser*, I, 269) veya delindiği oluyordu (bk. *ayn. eser*, I, 270).

¹² *A y n. e s e r*, I, 130; III, 50 : «*e g m e = k e m e r*»; «*u y ğ u l u ğ e v*» = kemerli ev.

¹³ *C h a u J u - K u a*, Chur-fan-Che, terc. Fr. H i r t h - W. W. R o c k h i l l, Amsterdam, 1966, 138.

¹⁴ *K â ş g a r l ı M a h m u d*, *D i v a n*, III, 83, 345 : «*k a p u ğ*».

¹⁵ *A y n. e s e r*, III, 383 : «*t ü n ğ l ü k*». B. A t a l a y'ın bu kelimeyi «*b a c a*, *p e n c e r e* olarak tercüme etmesine mukabil C. B r o c k e l m a n n (*M i t t e l t ü r k i s c h e r w o r t s c h a t z*, 224), *d u m a n d e l i ğ i n i n k a p a ğ ı* şeklinde tercüme etmiştir. Bk. *K â ş g a r l ı M a h m u d*, *D i v a n*, nşr. K i l i s l i R i f a t, II, 16; III, 86, 284.

¹⁶ *K â ş g a r l ı M a h m u d*, trc. B. A t a l a y, I, 147 : «*o ç a k*». Ayrıca b. C. B r o c k e l m a n n, *a d ı g e ç e n e s e r*, 125 : «*E v e o c a k y a p ı l d ı*». Bk. *K â ş g a r l ı M a h m u d*, trc. B. A t a l a y, I, 293.

¹⁷ *K â ş g a r l ı M a h m u d*, trc. B. A t a l a y, I, 490 : «*k ö ç ü r m e o ç a k*».

¹⁸ *A y n. e s e r*, I, 484 : «*b e ç k ü m*».

gibi kullanma yerlerinden söz edilmediği halde, sofadan söz edilmesi başka türlü izah edilemez : Görünüşe göre, günlük hayatın büyük kısmı sofada geçiyordu. Evin bir odası mutfak olarak kullanılıyordu ve «a ş l ı k» (a ş e v i) adını alıyordu¹⁹.

Hiç şüphe yok ki, evin en seçkin odası geline ayrılıyordu²⁰. Galiba her odada sedir²¹ ve yatak odalarında yüklük²² ve mutfaklarda raf²³ vardı. Evin ayrıca içerisinde buz doldurularak yaz için saklanan buzluğu²⁴, odunluğu²⁵, çardağı²⁶ vardı ve evin açık yerleri bir nevi otla örtülüydü²⁷. Ahırın bazan evin bir parçası olarak inşa edildiği anlaşılıyor. Zira, ahırlı evden bahsedilmektedir²⁸.

Kuyusu olan ev vardı²⁹. Apteshanenin bulunması³⁰ T ü r k l e r'in medenî seviyesi hakkında fikir vermeğe yeter.

Görünüşe göre, evin etrafı kamıştan veya dikenden bir «ç i t» ile çevrilmektedir³¹. Nitekim, « ç i t» ile çevrili sahanın bir kısmının çiçeklik olarak ayrıldığı biliyoruz³². Burada başka şeylerin de yetiştirildiği muhakkaktır. Galiba başta üzüm asmaları gelmektedir. Zira, üzüm asmalarına çardak yapıldığından bahsedilmektedir³³.

¹⁹ *A y n. e s e r*, I, 114. anlaşıldığına göre misafirler için evde bir oda ayrılmıyor; «*k o n u k l u k e v*» adını taşıyan ayrı bir ev yapılıyordu. Misafirlerim oturulan evden ayrı bir yerde ağırlanması âdeti bu gün de köylerde devam etmektedir.

²⁰ *A y n. e s e r*, III, 100.

²¹ *A y n. e s e r*, III, 221 : «T ö r e» veya «t ö r» evin en önemli yeri.

²² *A y n. e s e r*, III, 45 : «y ü d r ü k».

²³ *A y n. e s e r*, III, 221 : «s e r ü».

²⁴ *A y n. e s e r*, I, 466. C. B r o c k e l m a n n bu kelimeyi «buz düzlüğü» (Eisflache) olarak tercüme etmektedir. Bk. K â ş g r a l ı M a h m u d, *D i v a n*, nşr. K. R i f a t, I, 388.

²⁵ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 162 : «o t u n ğ l u k».

²⁶ *A y n. e s e r*, III, 174 : «k a l ı m a».

²⁷ *A y n. e s e r*, I, 475.

²⁸ *A y n. e s e r*, I, 148 : «a r a n l ı ğ e v».

²⁹ *A y n. e s e r*, I, 496 : «k u z u l u ğ e v».

³⁰ *A y n. e s e r*, I, 503 : Ç u m u ş l u k»

³¹ *A y n. e s e r*, I, 320.

³² *A y n. e s e r*, I, 508 : «ç e c e k l i k». Üzüm asmalarına çardak yapıldığına dâir Bk. *A y n. e s e r*, I, 502

³³ *A y n. e s e r*, I, 502.

T ü r k l e r'in hayatında ev süslemenin büyük yer tuttuğu anlaşılıyor. Çünkü, K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinin birçok yerinde süslü evden ³⁴, evin nakış ile bezenmesinden, ev bezemeğe düşkünlükten³⁵ bahsedilmektedir. Bilhassa, gelin odasının süslendiğini biliyoruz : Gelin odasını tüllerinden söz edilmektedir³⁶.

Duvar süslemesi sadece nakışla olmuyordu. Odanın duvarları nakışlı çarşaf ve halılarla da kaplanıyordu³⁷ ki, bu, bugün de devam eden bir âdettir. Yerlere ev sahibinin maddî durumuna göre halı³⁸, kilim, keçe³⁹ döşendiğini biliyor. Döşegin, gerek yatak olarak, gerekse umumiyetle ev eşyası olarak T ü r k yaşayışında büyük yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Zira, döşek, yüz olarak kullanılan ipek kumaştan⁴⁰, imâline kadar⁴¹, K â ş g a r l ı'nın eserinde oldukça yer işgal etmektedir. T ü r k l e r, hem de bugün kullanılan adıyla y o r g a n'ı sadece yatak odası eşyası olarak, biliyorlardı⁴². Nitekim, adamın yorgan'a sarındığından söz edilmektedir⁴³. Ayrıca «*o (a d a m) o n a y o r g a n ö r t t ü*» denmektedir⁴⁴. Yastıkların uçlarına ipekten saçaklar yapıyorlardı⁴⁵. Ayrıca ev eşyası olarak minder de vardı⁴⁶.

³⁴ Msl. bk. *ayn. eser*, I, 507 : «*bezizli ğ ev*».

³⁵ Msl. bk. *ayn. eser*, II, 131, 142, 305, 319.

³⁶ *Ayn. eser*, III, 100. İpekle süslenmiş gelin odasına «*m ü n d e r ü*» deniyordu (bk. *ayn. eser*, I, 529. C. B r o c k e l m a n n, bu kelimeyi ipek perde olarak tercüme etmiştir (bk. *ad. geç. eser*, 122).

³⁷ *Ayn. eser*, I, 398 : «*kerim*».

³⁸ *Ayn. eser*, III, 19

³⁹ *Ayn. eser*, I,366 : «*k i z i z*» = keçe; «*k i v i z*» = halı, kilim gibi şeyler; III, 164 : «*k i v i z*» = yünden dokunmuş yaygı; III, 219 «*ke çe*». K â ş g a r'da çıkan nakışlı keçe için bk. *ayn. eser*, I,490. Keçe imâli için hazırlanan yün hakkında bk. *ayn. eser*, I,507.

⁴⁰ Msl. bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, I, 509.

⁴¹ Msl. bk. *ayn. eser*, III, 154 : Süpşesiz dösek yapmak için yün kabartma = «*sağ*». Ayrıca bk. *ayn. eser*, III, 266 : «*D ö ş e k d ö ş e d i*».

⁴² Msl. bk. *ayn. eser*, III, 54 : «*Yogurkan*».

⁴³ *Ayn. eser*, II, 246.

⁴⁴ *Ayn. eser*, III, 254.

⁴⁵ *Ayn. eser*, I, 135 : «*ö n ğ ü k*» (Ayrıca bk. *ayn. eser*, I, 135). Ayrıca bk. C. B r o c k e l m a n n, *ad. ge. eser*, 92; K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, nşr. K. R i f a t, I, 171, 181; II, 109; 111; III, 41, 77, 191.

⁴⁶ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, III, 38 : «*y a p a g u t*».

Genellikle konfor vasıtası, özellikle yatak odası eşyası olarak kullanılan bu saydıklarımızdan başka, Türk l e r'in kullandıkları daha birçok eşya vardı. Bunların bir kısmı topraktan, bir kısmı deriden, diğer bir kısmı da ağaçtan veya kamıştan idi. Görünüşe göre, madenden yapılan kaplar diğerlerine nispetle daha azdı. Bunlara yünden yapılanları ilâve etmek lâzımdır. Söylemeğe hacet yok ki, bazı âletlerin bir parçası madenden, diğer parçası da ağaçtan olabildiği gibi, bazı âletler de, hem madenden, hem de ağaçtan veya deriden olabilirdi^{46a}.

Sırlı, nakışlı kâseler⁴⁷, tabaklar⁴⁸, testiler⁴⁹, güveçler⁵⁰, topraktan yapılan kaplar için; dağarcık⁵¹, deve ve at derilerinden yapılp, içlerine su, süt, kıymız v.s. konan tulumlar⁵² deriden yapılmış kaplar için; muhtelif su kapları⁵³, bu arada su küpleri⁵⁴, adı bugün de devam eden tekneler⁵⁵, üzerinde hamur açılan tahta-

^{46a} S e l ç u k l u l a r d a n önce T ü r k kapları için bk. B. Ö g e l, ad. geç. eser, indeks.

⁴⁷ Msl. bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, trc. B. A t a l a y, I, 324 : «s ı r l ı ğ a y a k».

⁴⁸ C. B r o c k e l m a n n, ad. geç. eser, 6; K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, nşr. K. R i f a t, I, 79, 156, 223, 240; II, 138, 195, 278; III, 105, 219; 226. Toprak kaplar için ayrıca bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, nşr. K i l i s l i R i f a t, I, 319; III, 24, 77.

⁴⁹ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 397

⁵⁰ *A y n. e s e r*, I, 444 : «Ç ö m l e k» (Su buğusunda bir nevi ekmek pişirmek için).

⁵¹ *A y n. e s e r*, I, 490 : «k e s ü r g ü». Nşr. K i l i s l i R i f a t, I, 299, 406; III, 36.

⁵² K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I, 377 : «B u t ı k» = Atın ayak derisinden yapılarak içine kıymız ve kıymıza benzer şeyler konur. Ayrıca bk. *a y n. e s e r*, I, 382 : «k a s u k» = At derisinden yapılp içine süt, kıymız gibi şeyler konur. *A y n. e s e r*, I, 454 : «s a r n ı ç» = deve derisinden yapılan su tulumu, Ağaçtan da yapılır ve aynı adı alır. C. B r o c k e l m a n n'a göre (bk. ad. geç. eser, s. 173) «s a r n ı ç» kelimesi süt kovasıdır.

⁵³ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, III, 367 : «s e n ğ e k» = ağaçtan oyulmuş testi.

⁵⁴ *A y n. e s e r*, III, 246.

⁵⁵ *A y n. e s e r*, I, 434 : 'tekne'.

lar⁵⁶, oklavalar⁵⁷, kepçeler⁵⁸, taslar⁵⁹, tuzluklar⁶⁰, havanlar⁶¹, ağaçtan yapılmış kaplar için misâl olarak verilebilir .Bunlara elbise sandıklarının⁶² eklemek gerekir. Bugünkü gibi «k o v a» olarak geçen ve O ğ u z c'a olan âletin⁶³ ağaçtan mı, yoksa deriden mi yapıldığını tayin edemiyoruz.

Tepsi⁶⁴, tencere⁶⁵, tava⁶⁶, güğüm⁶⁷, leğen⁶⁸ gibi kaplar maddenden, özellikle bakırdan yapılmış âletleri teşkil etmektedir. Bu arada o zaman da aynı adı taşıyan kaşıkların çoğunlukla boynuzdan⁶⁹, bilhassa yaban öküzü boynuzundan yapıldığını ve «k a l-

⁵⁶ *A y n. e s e r*, III, 38 : «y a s a ğ a ç». Aslı : «y a s s ı a ğ a ç» tır.

⁵⁷ *A y n. e s e r*, I, 417 : «ç a n ç u»; 493 : «y u g u r g u ç».

⁵⁸ *A y n. e s e r*, I, 417 : «ç ö m ç e». Ayrıca bk. *a y n. e s e r*, III, 331 : «O (adam) ç o r b a y ı k e p ç e l e d i».

⁵⁹ *A y n e s e r*, I, 410 : «l a g u n» = (ağaçtan) oyulmuş olup süt, ayran v. s. içilen kap. C. B r o c k e l m a n n'a göre «l a g u n» kelimesi süryanî ve asûrî dillerinde süt kabı adı olarak vardır.

⁶⁰ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, I,381 : O ğ u z c a «ç a n a k» =tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan yapılmış kap. Ayrıca bugün olduğu gibi tuzluk kelimesi de kullanılıyordu. Bk. *a y n. e s e r*, I,467.

⁶¹ *A y n. e s e r*, III, 226 : «s o k u».

⁶² *A y n. e s e r*, III, 249. Türkler ağaç kapları «H a l a n ç» gibi ok yapılan sağlam ağaçtan yapmayı tercih ediyorlardı. H o r a s a n veya T ü r k (K i m e k) H a l a n c'ından yapılan kaplar daha A b b â s î l e r zamanında tercih ediyorlardı. Bk. A. M e z, *R e n a i s s a n c e d e s I s l a m, H e i d e l b e r g*, 1922, 365. Halanç ağacı ve bundan yapılan kaplar için ayrıca bk. Zekeriya Kazvinî, *Asârü'l-Bilâd*, Beyrut, 1380/1960, 404; İ b n u' -Z ü b e y r, *K i t â u'z-Z a h â i r*, nşr. H a m i d u l l a h, K ü v e y t 256; 1959, M u h. b. A h m e d T û s î, *A c â i b ü'l-M a h l u k â t*, nşr. M i n û c i h r S t û d e, Tahran, 1345, 312, 423.

⁶³ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, trc. B. A t a l a y, III, 237.

⁶⁴ *A y n. e s e r*, I, 423 : «t e f s i».

⁶⁵ *A y n. e s e r*, I, 409 : «ç o z ı n a s ı ç» = bakır tencere. Tencere kapaklıdır. (Bk. *a y n. e s e r*, I,258). Ayrıca bk. *a y n. e s e r*, II, 178 : «T e n c e r e t a ş a y a z d ı».

⁶⁶ *A y n. e s e r*, III, 147 : «S a ç».

⁶⁷ *A y n. e s e r*, II, 353 : «K u m g a n».

⁶⁸ *A y n e s e r*, III, 370.

⁶⁹ *A y n. e s e r*, I, 504.

t u k» adı verildiğini biliyoruz⁷⁰. Bazılarının neden yapıldıklarını tespit edemiyoruz⁷¹.

Yarısı madenden, yarısı ağaçtan yapılmış âletler bol bol vardır. Meselâ kazma⁷², balta⁷³, keser⁷⁴, et ve hamur kesmeğe yarayan büyük bıçak⁷⁵, aşçı bıçağı⁷⁶ gibi. Bunların sapları ağaçtan, geri kalan kısımları çeliktendir.

İçine meyve v.s. konan sele ve sepet⁷⁷ gibi kapları, elek gibi âletleri⁷⁸ ayrı mütalâa etmek gerekir. Çünkü bunlar ince ağaç dallarından olduğu kadar sazlardan da yapılabilirler. K â ş g a r l ı'nın eserinde «a d a m s e p e t s a h i b i o l d u» cümlesinden⁷⁹ sepet sahibi olmayan kimselerin de bulunduğu anlaşılıyor.

Muhtelif çuvallar, heybeler⁸⁰ ve elbise bohçaları⁸¹, yünden imâl edilen eşyaya misâl olarak verilebilir.

Şimdiye kadar tasvirini yaptığımız ,içindeki eşyasından bahsettiğimiz ev, konforlu bir evdir. Bu ev tipinin dışında, şüphesiz, fakirler için yer altında kazılmış olan izbe⁸³ ile meselâ bağ bekçilerinin geceleri barınmak için ağaç üzerinde yaptıkları kulübeyi⁸³ unutmamak lâzımdır. Söylemeğe hacet yoktur ki, gerek izbenin, gerek ağaç üstündeki kulübenin veya çardağın eşyaları da kendileri gibi basit ve iptidai olacaktır.

⁷⁰ *A y n. e s e r*, I, 475.

⁷¹ Msl. bk. *A y n. e s e r*, I, 99 : «i f r ı k» = ibrik.

⁷² *A y n. e s e r*, I, 444 : «k e t m e n».

⁷³ *A y n. e s e r*, I, 469.

⁷⁴ *A y n. e s e r*, I, 491 : «t ö r p i g ü».

⁷⁵ *A y n. e s e r*, III, 382 : «k ı n ğ r a k».

⁷⁶ *A y n. e s e r*, III, 442 : «s a l ç ı b i ç e k».

⁷⁷ *A y n. e s e r*, I, 455 : «s a f d ı ç».

⁷⁸ *A y n. e s e r*, III, 355.

⁷⁹ *A y n. e s e r*, II, 271.

⁸⁰ *A y n. e s e r*, I, 124 : «a r ç ı» = heybe.

⁸¹ *A y n. e s e r*, III, 239 : «B o h t a y» = elbise bohçası, heybesi.

⁸² *A y n. e s e r*, I, 398 : «k e r e m». Çinceden alınmış bir kelime.

⁸³ *A y n. e s e r*, I, 433 : «S a t m a». C. B r o c k e l m a n n'a göre (bk. ad. geç. eser, 174), «S a t m a» aağ üstünde yapılmış av kulübesidir.

T ü r k l e r mesken olarak, yalnız bu ev tiplerini kullanmıyorlardı. T ü r k l e r'in bir kısmı göçebe hayatı sürdürdüklerine göre, bu hayatın icabettirdiği meskenlere sahip olmaları gayet tabiidir⁸⁴. K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde çadır hakkında eve nispetle daha az bilgi bulunması, bizi S e l ç u k l u devrinde çadırın, yaşama aracı olarak eski ehemmiyetini muhafaza edemediği neticesine götürmemeli. Zira çadırın ordu hayatında oynadığı rolü biliyoruz. Çadır hakkında az bilgi bulunmasını, olsa olsa, K â ş g a r l ı'nın eserini yazdığı sırada, T ü r k l e r'in yerleşik hayata gittikçe daha fazla geçtikleri şeklinde anlamak gerekir.

Çadırın Türkçe adı «k e r e g ü»⁸⁵ veya «a l a ç u» dır⁸⁶. Fakat kaynakta Farsçadan bozma «ç a t ı r» kelimesi de geçmektedir⁸⁷. Çadır'ın nasıl imâl edildiği ve ne şekilde bulunduğu hususunda K â ş g a r l ı bilgi vermemektedir. Ancak ev edinmenin olduğu gibi, çadır edinmenin de pek kolay olmadığı, K â ş g a r l ı'nın eserinde, misâl olarak, adamın çadır edindiğinin söylenmesinden anlaşılıyor⁸⁸. H â n'ın, bazan çadırını bizzat kurduğu görülüyor⁸⁹. Çadır direğine «s ı r u k»⁹⁰; eteğine de «s a p ı ğ»⁹¹

⁸⁴ Türk çadırının K u b b e t ü t-T ü r k i y y e adı altında daha Peygamber Muhammed'in zamanından itibaren İslâm dünyasında yayılışı ve önemi hakkında şimdi bk. E. E s i n, 'A l - Q u b b a h a l - T u r k i y y a h, 28 - 304. Türk çadırının Araplara S â s â n î l e r vasıtasıyla geçtiği anlaşılıyor. Zira, S a ' d b. E b î V a k k a s, M e d â i n'i fethettiği zaman Türk çadırlarını görmüştü. Bk. İ b n u ' z - Z ü b e y r, K i t a b ü z - Z e h â i r, 108. S e l ç u k l u l a r'dan önce T ü r k çadırı için ayrıca bk. B. Ö g e l, ad. geç. eser, İ n d e k s. T ü r k çadırının daha sonra sadece «T ü r k i y y e» adı altında M ı s ı r F a t ı m î devletinde de şöhetini muafaza ettiğini biliyoruz. Meselâ bk. İ b n u ' z - Z ü b e y r, a d. g e ç. e s e r, 102 - 103. M u s t a n s ı r B i l l â h zamanı.

⁸⁵ K â ş g a r l ı M a h m u d, D i v a n, trc. B. A t a l a y, I, 447. Türkmençe bir kelimedir.

⁸⁶ A y n. e s e r, III, 205.

⁸⁷ A y n. e s e r, I, 406.

⁸⁸ A y n. e s e r, III, 205

⁸⁹ A y n. e s e r, II, 7.

⁹⁰ A y n. e s e r, I, 381.

⁹¹ A y n. e s e r, I, 374.

deniyordu. Çadırın teferruatına ait daha birçok terimler vardı. Meselâ çadırın üst yanındaki köşelerin her birine « u ğ » deniyordu⁹². Göçebe T ü r k l e r sele sazından çadır örtüsü⁹³ yaptıkları gibi, her halde katlandığı zaman da yünden dokunmuş bir kuşakla çadırı sarıyorlardı⁹⁴. Bir adamın çadır örtüsü veya göç eşyası örtüsü olarak kullanılan keçeyi sırdığından, yâni sık dikişle diktığından söz edilmektedir⁹⁵.

Döşek ve yorgan gibi eşyanın içindeki yün, şimdi de yapıldığı gibi, özel bir çubukla kabartılıyor¹⁰⁷, keçe gibi yün eşya silkele-nerek güveden kurtarılıyor¹⁰⁸.

T ü r k l e r, eşyayı gelişi güzel kullanmıyorlardı. Meselâ kaplardan içilecek şeylerin süzülmesi için bu kapların ağzına ipek kumaş parçası germeyi unutmuyorlardı¹⁰⁹. «S u s ü z ü l d ü»¹¹⁰

⁹² *A y n. e s e r*, I, 48.

⁹³ *A y n. e s e r*, III, 128, 143 : «ç i ğ» ve «y i z».

⁹⁴ *A y n. e s e r*, I, 464 : «e v k u r ş a ğ ı».

⁹⁵ *A y n. e s e r*, III, 262.

⁹⁶ E. E s i n, *The genesis of the Turkish Mosque and Madrasa Complex* (Henüz basılmamıştır).

⁹⁷ K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, II, 3, 125, 180.

⁹⁸ *A y n. e s e r*, II, 85, 310. T ü r k l e r süpürgeye bugünküne pek yakın olarak «s ü p ü r g ü» (bk. *a y n. e s e r*, I, 490),veya «e s k ü» (bk. *a y n. e s e r*, I, 129) adını veriyorlardı.

⁹⁹ *A y n. e s e r*, II, 3.

¹⁰⁰ *A y n. e s e r*, II, 85; III, 310.

¹⁰¹ *A y n. e s e r*, II, 180.

¹⁰² *A d. g e ç. e s e r*, II, 231.

¹⁰³ *A y n. e s e r*, II, 3.

¹⁰⁴ *A y n. e s e r*, I, 490; Nşr. K i l i s l i R ı f a t, I, 416 : «süpürge».

¹⁰⁵ T ü r k l e r sıva malası için «s a l ı» terimini kullanıyorlardı (bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y, III, 233.)

¹⁰⁶ *A y n. e s e r*, II, 353.

¹⁰⁷ *A y n. e s e r*, III, 154 : «s a ğ».

¹⁰⁸ *A y n. e s e r*, III, 329.

¹⁰⁹ *A y n. e s e r*, I, 397 : «s a r ı m».

¹¹⁰ *A y n. e s e r*, II, 247.

ve «o (a d a m) s u s ü z d ü r d ü»¹¹¹ cümleleri su süzme işinin ne kadar titizlikle yapıldığını göstermektedir. Yemeklerden sonra kaplar mutlaka yıkanıyordu¹¹².

T ü r k l e r, kullandıkları eşyada emniyeti sağlamağa da pek dikkat ediyorlardı. Meselâ çekiç, balta gibi kesici âletlerin saplarını sıkıştırmak için çivi çakıyorlardı¹¹³. Donmuş olan buz buzluga çekip götürmek için özel bir kanca kullanılıyordu¹¹⁴. Asıl üzerinde durulacak nokta, o zaman da aynı adı taşıyan ü t ü'nün bulunması ve kullanılmasıdır. Mala biçiminde bir demir parçası kızdırılarak dikiş yerlerini yatıştırmak için elbise üzerine bastırılıyordu¹¹⁵. Türk yaşayışındaki konfora bir misâl daha vermiş olmak için yelpaze kullanıldığını da söyleyelim. Gerçekten, K â ş g a r l ı M a h m u d'un d i v a n'ında erkeğin kendi kendisini yelpazelediğinden bahsedildiği gibi¹¹⁶, başka bir erkeğin kendisini yelpazelettiğinden söz edilmektedir¹¹⁷. T ü r k l e r ayna kullanmasını da biliyorlardı¹¹⁸. Fakat bunu konfor vasıtası olarak burada değil, süslenmede söz konusu etmeyi tercih ettik.

Bunca kıymetli eşyanın bulunduğu evin emniyetini sağlamak, T ü r k l e r'in asıl dikkat ettikleri nokta idi : K â ş g a r l ı'nın eserinde ev sahibi erkeğin kapıyı kendi başına kapattığından bahsedilmesi¹¹⁹, kapıların bir kişinin kolay kolay hareket ettiremeyeceği kadar ağır ve tabii o nisbette sağlam yapıldığını göstermektedir. Ayrıca kapı kilitleniyordu¹²⁰. Mamafih, kilidin, her halde hırsız tarafından, hile ile, anahtarsız açıldığı oluyordu¹²¹. Aşağıda ay-

¹¹¹ A y n. e s e r, II, 184.

¹¹² A y n. e s e r, III, 31. Yemekten sonra kabın yıkanmasına «y u n d ı» deniyordu.

¹¹³ A y n. e s e r, I, 469.

¹¹⁴ A y n. e s e r, I, 141 : «ı r g a ğ».

¹¹⁵ A y n. e s e r, I, 68 - 69 : «ü t ü ğ». Ayrıca bk. III, 252.

¹¹⁶ A y n. e s e r, III, 108.

¹¹⁷ A y n. e s e r, II, 352.

¹¹⁸ A y n. e s e r, III, 45, 375.

¹¹⁹ A y n. e s e r, III, 83.

¹²⁰ A y n. e s e r, I, 506; III, 345.

¹²¹ A y n. e s e r, I, 306.

rica belirtileceği gibi, gelen ziyaretçiler, geldiklerini kapıyı çalmak, veya kapıya vurmak suretiyle bildiriyorlardı¹²².

Evlerin hiç olmazsa bir kısmının ayrıca köpekler tarafından korunduğu «k ö p e k l i e v» (*itliğ ev*) den söz edilmesinden anlaşılıyor¹²³.

İnşasına, eşyasına ve bakımına ne kadar önem verilirse verilsin, sosyal hayatta belirteceğimiz sebeplerle bir yer terk edildiği zaman, aradan bir müddet geçince evler harabe haline geliyordu ki böyle harabeyle karşılaşan T ü r k l e r buna «t a n ğ» adını veriyorlardı.

II.

ISINMA

İnşasından, eşyasından ve konforundan bahsettiğimiz T ü r k evi nasıl ısıtılıyordu? K â ş g a r l ı M a h m u d'un *d i v a n*'ında ocak dışında özel bir ısıtma vasıtasından bahsedilmiyor. Onun eserinden öğrendiğimize göre, T ü r k l e r gerek ısınmak, gerekse yemek pişirmek için ocakta türlü maddeler yakmaktadırlar. Görünüşe göre, k o y u¹²⁵, d e v e¹²⁶ ve a t gübreleri¹²⁷ başta geliyordu. Atasözlerine kadar girmesi, at gübresinin ısınma vasıtası olarak önemini göstermektedir. Hayvan gübrelere, bilhassa at ve deve gübresinin yakıt olarak nasıl kullanıldığına dâir elimizde pek dikkate değer bilgi vardır: Koyun ağıllarında veya

¹²² *A y n. e s e r*, III, 268.

¹²³ *A y n. e s e r*, I, 98.

¹²⁴ *A y n. e s e r*, III, 356.

¹²⁵ *A y n. e s e r*, I, 433 : «Ç a l m a». Bugün buna «k e r m e» denmektedir. Bu kelime, yakılacak hale getirilen koyun ve deve gübrelere verilen genel addir. Koyun gübresine «k o y m a y a k ı» deniyordu. Bk. *a y n. e s e r*, III, 167-8).

¹²⁶ *A y n. e s e r*, *ayn. yer*; III, 167 : Deve gübresine doğrudan doğruya «m a y a k» deniyordu.

¹²⁷ *A y n. e s e r*, III, 44 : «y u n d a k». Bu kelime atasözüne bile geçmiştir: «Zengin olsun da düşmanım olsun, onun malından sana hiç bir şey düşmese bile, ondan (yakıp faydalanacağını) atlarının gübrelere kalır». Yayımdaki atın yaş gübresine «ç i l e» denirdi (bk. *a y n. e s e r*, III, 233).

deve ahırlarında toplanan gübre, bugün de yapıldığı şekilde, kesilir, kurutulur ve kışın yakılırdı¹²⁸.

T ü r k l e r'in yaşayışında odun ile ısınmanın da büyük yer tuttuğu anlaşılıyor. Çünkü K â ş g a r l ı'nın eserinde birisinin odun kırdığından¹²⁹, odun yakarak ısındığından, diğer birisinin de odun yaktığından¹³⁰ ve yaktığından¹³¹ bahsedilmektedir¹³². Aynı eserde «*h a l k s o ğ u k t a n t i t r e ş t i*» cümlesinin geçmesine bakılırsa, hiç olmazsa şiddetli kışlarda, yakacak sıkıntısı çekildiği anlaşılıyor¹³³.

Diğer taraftan, bir kişinin, tencerenin etrafına odun yığıldığından bahsedilmesi¹³⁴ odunun, ısınma vasıtası olduğu kadar yemek pişirme vasıtası olarak da kullanıldığını göstermektedir. Nitekim odun taşımayı meslek edinenlerin bulunduğu, odunun bağlandığından veya birisinin odun bağladığından bahsedilmesinden anlaşılıyor¹³⁵. Görünüşe göre, T ü r k l e r, her ağacı da odun olarak kullanmıyorlar ve dayanıklı olmasına dikkat ediyorlardı. Çünkü, K â ş g a r l ı'nın eserinde «*s ü k s ü k*» adıyla geçen ağacın odununun sağlam olduğundan söz edilmektedir¹³⁶.

Öte taraftan, gene K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde, bugün de kullanılan «*k ö m ü r l ü k* ve «*k ö m ü r l ü ğ*» kelimelerinin geçmesi, T ü r k l e r'in ağaçtan kömür yapmasını ve kullanmasını bildiklerini göstermektedir¹³⁷. Bugün kömürlük kelimesi sadece kömür konan yer mânasına gelir. Halbuki XI. asırda bu kelime hem kömür konan yer, hem de kömür ağacı, kömür yap-

¹²⁸ *A y n. e s e r*, I, 433. Bilindiği gibi, gübre bugün muhtelif şekillerde yakılacak hale getirilir. Burada verilen bilgiye uyanı şudur: Gübre dışarıya açıkhavaya taşınır, yayılır, çignenir ve belirli ölçüde kesilir ve kurumaya bırakılır. Kerme veya tezek adını taşıyan bu yakıt, bir yere taşınarak yığılır. Diğer şekli gübrenin kasnak denen kalıplarda ayakla çignendikten sonra sıra sıra kurutulmasıdır. Tezek parçasına o zaman «*t a y a g u*» deniyordu (bk. *a y n. e s e r*, III, 174).

¹²⁹ *A y n. e s e r*, III, 187, 249.

¹³⁰ *A y n. e s e r*, I, 272.

¹³¹ *A y n. e s e r*, III, 187.

¹³² *A y n. e s e r*, III, 252.

¹³³ *A y n. e s e r*, II, 218.

¹³⁴ *A y n. e s e r*, III, 249.

¹³⁵ *A y n. e s e r*, II, 238; III, 292.

¹³⁶ *A y n. e s e r*, I, 486.

mak için (yakılan) ağaç mânasına geliyordu. «K ö m ü r l ü ğ» kelimesine gelice, bu da kömür sahibi, kömürü olan kimse demektir.

T ü r k l e r'in günlük yaşayışında yakılacak maddeler kadar, bu maddelerin yakılması, yakıldıktan sonraki durumu da büyük yer işgal ediyordu. Ateş yakma usulü ve tekniği şöyle idi : Ateş, umumiyetle, o zaman da aynı adı taşıyan — çelikten yapılmış — «ç a k m a k» çakılmak suretiyle yakılıyordu¹³⁸. Fakat, odun veya tezeği yakabilmek için çakmak çakmak kâfi değildi. Bunun için bugün de kullanılan bir kelime olan «k a v»¹³⁹ veya «ç a v a r»¹⁴⁰ a ihtiyaç vardı. Ateş tutuşturmak için T ü r k l e r'in bildiği, yavşan gibi, bazı otlar ve bu otların bol bol bulunduğu yerler vardı¹⁴¹.

Ateşi tutuşturmak kâfi değildi. Yanışı hızlandırmak için üfle-mek lâzımdı¹⁴². Bundan sonra artık bugün de kullanılan bir kelime olan «k ö z» haline gelmiş ateş, lüzum ve ihtiyaca göre, maşa veya küskü ile karıştırılırdı¹⁴³.

«Kış konuğu ateş» atasözü, ısınmanın T ü r k l e r'in hayatlarında oynadığı rolü göstermektedir^{143a}.

III.

AYDINLANMA

S e l ç u k l u T ü r k l e r i'nde aydınlanma meselesine dâir ısınma meselesi kadar da bilgi sahibi değiliz. Ancak elimizde bulunan az bilgi bile, S e l ç u k l u T ü r k l e r i'nin bu hususta

¹³⁷ *A y n. e s e r*, I, 506.

¹³⁸ *A y n. e s e r*, I, 469; II, 132.

¹³⁹ *A y n. e s e r*, III, 155. S e l ç u k l u l a r'dan önce «k a v» için B. Ö g e l, ad. geç. eser, *İndeks*.

¹⁴⁰ K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n*, terc. B. A t a l a y, I, 411. Bugün köylerde ateş tutuşturmak için kullanılan kolay yanıcı maddeye «t u t u r u k» denir.

¹⁴¹ *A y n. e s e r*, I, 495 : «cavarlığ yer».

¹⁴² *A y n. e s e r*, I, 164.

¹⁴³ *A y n. e s e r*, III, 265.

^{143a} *A y n. e s e r*, III, 332.

da yüksek yaşama seviyesinde bulunduğunu tespit etmek için kâfi geliyor. Gerçekten, T ü r k l e r, evlerini bugün çıra denen yağlı odun parçasıyla aydınlatmıyorlardı. K â ş g a r l ı'nın eserinde aydınlatma vasıtası olarak kandilden söz edilmektedir¹⁴⁴. Hattâ imâl tarzına bakınca, buna şişesiz lâmba demek daha doğrudur. Çünkü, imâl tarzı basit bir kandil karşısında bulunmadığımızı göstermektedir : Gerçekten, elimizdeki bilgiye göre, bu âletin imâli için keten tohumu yağı¹⁴⁵ ve fitil¹⁴⁶ şarttı. Fitil için özel pamuk kullanıldığını biliyoruz¹⁴⁷. Bununla, pamuğun çekirdeğinden ayrılmasının kastedildiği anlaşılıyor¹⁴⁸. Fitil yapılacak pamuğu hazırlamak kâfi değildi. Bunun bir de bükülmesi lâzımdı. Bunun özel bir meharet işi olduğu, bir adamın, başka birisine fitil büktürmesinden anlaşılıyor¹⁴⁹. Şu halde lâmba yapmada en mühim unsur fitil idi ve lâmba imâli, bu arada fitil imâliyle meşgul olan insanlar mevcut idi.

Lâmbanın yalnız imâlinin değil, kullanılmasının da az çok bir meharet işi olduğu anlaşılıyor. Çünkü, birisinin kandil - lâmbayı kokuttuğundan bahsediliyor¹⁵⁰. Demek ki, ya yakışa hazırlanırken, ya da yakarken bir eksiklik yapılıyor ve bu sebeple kandil - lâmba koku yapıyor. Yine bir eksiklik dolayısıyla kandilin söndüğü oluyordu¹⁵¹.

Aydınlanma atasözüne kadar girmiştir : İşte acele edilmemesi, zira çakmak çakarken acele eden kimsenin, (ateşi yakmak şöyle dursun) kandili de söndüreceği öğütlenmektedir.

K â ş g a r l ı M a h m u d'un eserinde şamdan (t ü n ğ ş ü) kelimesinin geçmesi¹⁵², T ü r k l e r'in kandilden başka mum yakmasını ve kullanmasını bildiklerini göstermektedir.

¹⁴⁴ Meselâ Bk. K â ş g a r l ı M a h m u d, *Divan*, trc. B. A t a l a y I, 200 : «Yula»

¹⁴⁵ *A y n. e s e r*, III, 24.

¹⁴⁶ *A y n. e s e r*, I, 267 : «b e l i k».

¹⁴⁷ *A y n. e s e r*, I, 510 : «b e l i k l i k k e b e z».

¹⁴⁸ *A y n. e s e r*, I, 303.

¹⁴⁹ *A y n. e s e r*, I, 267.

¹⁵⁰ *A y n. e s e r*, II, 309, 323.

¹⁵¹ *A y n. e s e r*, I, 200.

¹⁵² *A y n. e s e r*, III, 378.